

Meşrutiyet

Safevilerin son yıllarından itibaren İran'da siyasi istikrarın yaşandığı dönemler nadirattan sayılacak kadar azdır. Safevilerin tarih sahnesinden ayrılmasından sonra kısa süren ve İran'da kısa süreli de olsa yeniden siyasi istikrar ümidi doğuran Nâdir Şâh-ı Afşar ve Kerim Hân-ı Zend iktidarlarından sonra Türkmen aşiretlerinden olup Safevilere önemli hizmetlerde bulunmuş olan Kaçarların reisi konumundaki Ağa Muhammed Hân, merkezi Şiraz'da olan Zend iktidarına son vererek 1925 yılına dek sürecek olan Kaçar hâkimiyetinin temellerini atar.

Askerî güce dayalı sert siyasetiyle İran'da siyasi birliği sağlayan ve ülkesini dış güçlere karşı da tahkim eden Ağa Muhammed Han'dan sonra tahta yeğeni Feth Ali Şah geçer ve Kaçar hanedanı bundan böyle babadan oğula intikal ederek sürer. Genel bir değerlendirme yapacak olursak, Kaçar dönemi İran tarihinde parlak bir dönem olarak değerlendirilemez.

1800'lü yıllarda dünya oldukça hareketlidir. Özellikle İran çevresinde önemli gelişmeler yaşanır. Rusya, Fransa ve İngiltere bölgede güç mücadelesi vermektedir. Bölgenin hâlâ büyük gücü konumundaki Osmanlı devleti de zaman zaman bu mücadelenin içinde yer alacaktır. Bu mücadele, İran için çoğu kez kayıp getirecek niteliktedir. Bu kayıpların en önemlisi İran'ın yaşadığı toprak kaybıdır. İran, aşamalı olarak Kafkaslardaki topraklarının büyük bir bölümünü kaybetmiştir. Kaçar hükümetleri iki büyük güç arasında rahat nefes alabilmek amacıyla denge politikası izlemeye çalışmış, her iki tarafı da idare etme yoluna gitmiştir. Ne var ki ülke çok zaman iyi yönetilemediğinden son derece zayıflamış bulunan iktisadî ve siyasî kurumlar, İran'ın içinde bulunduğu buhrandan çıkmasına imkân vermemiş, yöneticiler geçici tedbirlerle günü kurtarmaya çalışmışlardır. Bu tedbirlerin en önemlisi, İran için büyük baş ağrısı haline gelen imtiyazlar konusudur. Feth Ali Şah zamanında başlayan yabancılara imtiyaz verme uygulaması, Nâsiruddin Şah zamanında oldukça artış göstermiştir. Banka kurulması, madenlerin işletilmesi, demiryolları yapılıp işletilmesi ve tütün işleme gibi birtakım imtiyazlar buna örnek gösterilebilir.

19. yüzyılda İran, sosyal bakımdan olumsuz şartlar içindedir. Yeni dünyaya ayak uyduramayan, eski düzeni iradesizce sürdüren ve kendini yenileyemeyen ülkede halk fakirdir. Esnaf ağır vergilerden bunalmıştır. İçerdeki olumsuz durumlara dışarıdan gelen baskılar, saray çevresinin müsrifliği, kötü idare ve adaletsizlik gibi unsurlar da eklenince ülke toplumsal bir patlamanın eşiğine gelmiştir. Devletin borçları yeni borçlarla kapatılmakta, alınan her borçla birlikte yeni bir imtiyaz verilmektedir. Hatta İran şahı, dünyadaki yenilikleri yakından görmek adına borç olarak dış seyahatlere çıkmaktadır.

Bu arada İran'ın buhrandan çıkabilmesi için kendisini yenilemesi gerektiğine inanan ve Batının tekniğini, eğitim sistemini ve kurumlarını iktibas etmek gerektiğini düşünen Mirza Takî Han Emîr Kebîr gibi devlet adamları, birtakım çalışmalar başlatmışlar, ülkede ıslahata girişmişlerdir. Bunlar arasında, matbaa kurulması, Avrupa'ya talebe gönderilmesi, Dârû'l-Funûn gibi yeni okulların açılması, maliye reformları gibi çalışmalar dikkat çekmektedir. Ne var ki bu çalışmalar, İran'ın toparlanması için yeterli olmamıştır.

Batıya gönderilen öğrenciler ve içerideki siyasi baskılar nedeniyle İstanbul ve diğer Avrupa şehirlerine göç eden şair, yazar ve aydınlar da İran'ın modernleşmesi yolunda fikrî çaba içine girerler. Çıkarılan gazeteler, özellikle okumuş kesimin itirazlarını yüksek sesle duyurmasında önemli ortamlar haline gelmiştir. Kurtuluşun Batılılaşmakta olduğunu düşünen aydınlardan bazıları Batının tekniğini alıp hayat tarzını dışarda tutmak gerektiğini düşünürken, bazıları da hayat tarzı olarak da Batılılaşmak gerektiğini çeşitli şekillerde dile getirirler. Okumuş kesim, batıdaki, özellikle yakın komşusu Osmanlıdaki gelişmelerden haberdar olarak bunlardan etkilenmektedir. Osmanlı'da bazı ıslahat çalışmaları yapılmış, askeri alanda ve sanayide bazı iyileşmeler yaşanmıştır. Bunlardan haberdar olan aydınlar, İran'da da yeni bir dönemin başlaması gerektiğini dile getirmeye başlarlar.

Birçok kesim İran'da eski düzenin son bulması gerektiği konusunda birleşir. Esnafın ve din adamlarının bu birleşme içinde yer alışı, itirazların daha etkili hale gelmesini sağlar. Artık

İran’da meşrutî yönetime geçilmesi gerektiği yüksek sesle dile getirilir olmuştur. Ülkede yaşanan kimi olaylar bu talebin dile getirilmesine vesile kılıyordu. Meselâ tütün imtiyazı etrafında gelişen olaylar, bunun tipik bir örneğidir. Şekerin pahalalanışına itirazlar, devletin sorumluluğu tüccarlara yıkmaya çalışması ve olayların kontrolden çıkışı da bu örneklerdendir. Bütün bu gelişmeler tek bir yöne yönelmiş ve meşrutîyet hareketi olarak somutlaşmıştır. Meşrutîyetin ilanının eşliğinde meşrutîyetçilerin talebi, baş vezir Aynu’-d-devle’nin görevden alınması, İran maliyesini düzene koymak için çalışan Belçikalı Mösyö Nuz ile Tahran valisinin azledilmesi ve “adalethane”nin kurulması olarak özetlenebilir.

Meşrutîyet inkilâbı genel grevle başlar. Meşrutîyetin başlangıç sürecini ve akabinde yaşananları, Yahya Aryenpur’un anlatımından şöyle özetleyebiliriz¹:

“Halk ile ulema h.k. 16 Şevval 1223’te Abdu’l-Azim zaviyesinde oturma eylemi yapmaya başladı (hicret-i sugrâ/küçük hicret). Hareket Meşhed, Kirman, Fars ve diğer yerlere sirayet etti. Şah, Aynu’-d-devle’yi azletme ve “adalethane”yi kurma sözü verdi. (...) Şahın verdiği söz üzerine halkın galeyana yatıştıysa da şah sözünü tutmadı. Üstelik göstericilere karşı sert tedbirler aldırdı ve baskı ve takibe başladı. Buna karşılık halk hareketi de şiddet kazandı ve çatışmalar başladı. (...) 23 Cumadelevvel 1324’te dükkânlar kapandı ve ulema Kum şehrine göç etti (hicret-i kübrâ/büyük hicret). Üç gün sonra Tahran halkından bir grup, İngiliz elçiliğinde eylem başlattı. (...) Hareket Tebriz, İsfahan ve Şiraz’a yayıldı. Aynu’-d-devle istifa etti. Halk nezdinde olumlu bir kişilik olarak görülen Mirza Nasrullah Han Muşiru’-d-devle onun yerine geçti. Bunun üzerine ulema Tahran’a döndü. Halkın heyecanından endişeye kapılan şah, 14 Cumadelâhir 1324’te meşrutîyet fermanını yayınlamaya ve Millî Şûrâ Meclisini kurmaya razı oldu. (...) Muzafferuddin Şah, yetersiz bir şahsiyet olmasına rağmen aslında meşrutîyete sıcak bakmakla birlikte meşrutîyet hakkında yeterli bir bilgiye sahip değildi. Ayrıca meşrutîyeti kendi iradesiyle yürürlüğe koyacak cesareten de yoksundu. Sonunda bu şekilde meşrutîyet ister istemez ilan edilmiş oldu. (...) Meşrutîyetin ilanı ile birlikte grevler sona erdi ve İran’ı terk edip Osmanlı’ya yönelmiş olan ruhaniler görkemli bir karşılama eşliğinde İran’a döndü.” (...) Birinci Meclis, 18 Şaban 1324’te Gülistan sarayında şahın katılımıyla açıldı. Hazırlanan 51 maddelik kanûn-i esâsî, Muzafferuddin Şah’ın son günlerinde (14 Zilkade 1324) şah tarafından imzalanarak yürürlüğe girdi. Muzafferuddin Şah 24 Zilkade 1324’te öldü ve Muhammed Ali Mirza, aynı yılın Zilhicce ayında şah olarak babasının yerini aldı (...) Halkın Muhammed Ali Şah’a karşı suizanni fazlaydı. Şehzadelik döneminden kalan izlenimler, aydınların yeni şaha güvensizliğini artırıyordu. Artan güvensizlik ve kaygılara paralel olarak sivil örgütlenmeler de artıyordu. Muhammed Ali Şah zamanında sivil örgütlenmelerin sayısı 140’ı geçmişti. Neredeyse her gün yeni bir gazete yayın hayatına başlıyordu. Bu gazetelerin çoğu halkı aşırılığa ve galeyana teşvik eden yayınlar yapıyorlardı. Birinci meclis, ilk başlarda güzel çalışmalar yapıp önemli kanunlar çıkardı. Fakat mecliste siyaseti bilmeyen çok sayıda üye vardı ve zamanla Meşrutîyet devriminin işlevini tamamladığını düşünenler ve rehavete kapılanlar çoğaldı. Özellikle esnaftan ve ulemadan olan bazı üyeler dünya olaylarını ve ülkenin içinde bulunduğu geçiş sürecini iyi takip edemediklerinden, kazanımları korumada yeterli çabayı göstermediler. Buna mukabil şah ve çevresindekiler, meclisi etkisiz hale getirmek ve bir adım ilerisinde meşrutîyete son vermek için fırsat kollamaktaydı. Sonunda şah, meclisteki rehavetten yararlanarak harekete geçti ve hicrî kamerî 1324 yılının sonlarında meşrutîyetten önce “çeyrek asır boyunca İran’da yönetimi elinde bulunduran ve meşrutîyet devrimiyle birlikte azledilerek Avrupa’da yaşamaya başlayan Emînu’s-Sultan Atabek’i İran’a çağırıp sadaret makamına atadı ve kanun-i esasîyi imzalamaktan vazgeçti.

¹ Yahya Aryenpur, a.g.e., c. 2, s. 3-5.

(...) 21 Zilhicce 1324'te Tebriz halkı kepenk kapatıp Telgrafhane'de toplanarak hükümetin meşrutiyeti savsaklamasından şikâyet etti. Bunun üzerine birkaç gün sonra Şahın meşrutiyeti kabul ettiğine ve bunun gereğince hareket edeceğine dair resmî bir açıklama yayınlandı. Bu açıklamayla birlikte ortalık yatıştı.

(...) 29 Şaban 1325'te meşrutiyet kanunlarının en önemli kanunlarından olan kanun-i esasî mütemmimi yayınladı ve böylece meşrutiyet esasları tahkim edilmiş oldu. Bu sayede üçlü kuvvetler ayrılığı ile adliye ve maliyeye ilişkin esaslar belirlenmiş oldu.”

14 Cumadelâhir 1324/5 Ağustos 1906'da Muzafferuddin Şah'ın imzasıyla ilan edilen meşrutiyetin İran için bazı önemli getirileri olmuşsa da meşrutiyetle birlikte ülkenin darboğazdan çıktığı söylenemez. Yukarıdaki alıntıda da kısmen değinildiği üzere sancılı süreç devam etmiştir. İç dengeler, dış müdahaleler ve ülkenin zihniyet olarak kendini yenileyemeyişi, İran'ın pek çok ileri adıma rağmen buhrandan çıkamayışının en önemli nedenleridir.

Muzafferuddin Şah'ın halefi Muhammed Ali Şah, meşrutiyeti uygulama konusunda istekli olmadığından meclis çalışmalarını engelleyici girişimlerden geri durmadı. Bu arada meşrutiyet ilanı için bir araya gelmiş olan farklı kesimler arasında meşrutiyet sonrasındaki uygulamalar, çıkarılması planlanan kanunlar ve yapılmak istenen reformlar konusunda fikrî ayrılıklar baş gösterdi. Daha önce İran üzerinde güç mücadelesi veren devletler de İran üzerinde yeni çalışmalar yapıyorlardı. Öteden beri İran'da etkin olan İngilizler ve Ruslar, aralarında yeni bir antlaşma yaparak İran'ı paylaştılar. Buna göre İran'ın güneyi İngilizlerin, kuzeyi Rusların nüfuz alanı olarak belirlendi. İran hükümeti ve meclis, bu konuda güçlü bir tepki gösteremedi. İç ve dış gelişmeleri gerekçe gösteren Muhammed Ali Şah sıkıyönetim ilan edip meclisi kapattı. Bu arada ülkenin kuzeyi Rus işgaline maruz kaldı. Meşrutiyet taraftarları buna tepkisiz kalmayıp harekete geçtiler. Gelişen olaylar, 1909 yılında Muhammed Ali Şah'ı tahtından etti. Yerine küçük yaştaki oğlu Ahmed tahta çıkarıldı. İçerideki karışıklıklara Rusya'nın ve İngiltere'nin müdahaleleri de eklenince, bağımsızlığı tartışmalı olan meclis 24 Aralık 1911'de yeniden kapandı.

İran, I. dünya savaşında tarafsız kaldı, ama fiilî savaş durumunu hep yaşadı. Dünya savaşı tarafları, savaşı İran topraklarında da devam ettirdiler. 1917'de gerçekleşen Bolşevik ihtilali, İran'ın nefes almasını sağladı. Sovyetler Birliğinin kuruluşu ve Türkiye'de Osmanlı saltanatına son verilip cumhuriyet ilan edilışinden etkilenen İran, cumhuriyet konusunu bir süre tartıştıysa da başbakan Rıza Han'ın da taraftarı olduğu cumhuriyet fikri yeterli destek görmediğinden gündemden çıktı.

Bu bölümde sonuç olarak diyebiliriz ki İran meşrutiyeti, halkın desteğiyle başlamış olsa da yabancı güçlerin planlarına boyun eğmeyi yeğleyen çıkar çevrelerinin kontrolüne girmiş, neticede halk için durum istibdat dönemlerini aratmayacak vahamete ulaşmıştır.

(Kaynak: H. Kırlangıç, Meşrutiyetten Cumhuriyete İran Şiiri, Hece Yayınları, Ankara 2014)